ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 6, December 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.968

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 02.09.2020 Kabul Tarihi: 19.11.2020

Atıf Künyesi: Mesut Dünder - Yusuf Açıoğlu, "Gelibolu Saruca Paşa Hamamı Üzerine Gözlemler",
History Studies, 12/6, Aralık 2020, s. 3333-3363.

Gelibolu Saruca Paşa Hamamı Üzerine Gözlemler

Observations on the Gallipoli Saruca Pasha Bath

Dr. Mesut Dünder – Dr. Yusuf Açıoğlu

ORCID No: 0000-0001-9934-5372 / 0000-0003-4142-9797

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Volume 12
Issue 6
December
2020

Öz

Gelibolu, 14. yüzyıl ortalarında Osmanlı topraklarına katılmış, İstanbul'un fethine kadar önemli bir deniz üssü olmuş ve bu süreçte çok sayıda eser meydana getirilmiştir. Bu çalışmada, Saruca Paşa tarafından 1436-1455 yılları arasında yaptırılan ve Gelibolu'nun en önemli yapılarından birini teşkil eden hamam ele alınarak Türk mimarisindeki yerinin ortaya konması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle konuyla ilgili literatür ve arşiv taraması yapılmış, sonrasında eser yerinde incelenerek gerekli notlar alınmış ve nihayetinde elde edilen veriler ışığında hamam ayrıntılı olarak tanıtılmış, dönemin diğer yapılarıyla karşılaştırılarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Saruca Paşa Hamamı bir çift hamam olup, erkekler kısmı kadınlar kısmından daha büyük tutulmuştur. Taş ve tuğla ile inşa edilen hamamda, erkekler ve kadınlar kısmı soyunmalıkları farklı yönlerde yerleştirilmiş ve diğer mekânlar bunların gerisinde sıralanmıştır. Soyunmalıklardan sıcaklığa bir ılık mekân vasıtasıyla geçilmektedir. Sıcaklıklar, kare bir mekân ile bunun iki yanına sıralanan halvet hücrelerinden oluşmaktadır. Tüm mekânlar tonoz ve kubbelerle örtülü olup geçişlerde mukarnaslı bingiler ve prizmatik üçgenler kullanılmıştır. Bazı kubbelerde de mukarnaslara yer verilmiştir. Hamamda fazla süslemeye yer verilmemiştir. Dışta, alması duvar örgüsü ile kapı ve pencerelerin kemerli alınlıklarının yapıya dekoratif bir özellik kattığı söylenebilir. İçte ise bir kubbe kasnağı ile kurna üzerindeki palmet motifleri dikkati çeker. Örtü sistemindeki mukarnaslı ve prizmatik üçgenli geçişler, stalaktitli kubbeler de yapıya zenginlik katmaktadır. Genel olarak bakıldığında, Saruca Paşa Hamamı'nın plan, malzeme-teknik ve süsleme gibi özellikleri bakımından dönemin karakterini yansıttığı ve Türk hamam mimarisinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Gelibolu, Saruca Paşa, Hamam, Mimari

Abstract

Gallipoli joined the Ottoman lands in the mid-14th century, became an important naval base until the conquest of Istanbul, and numerous monuments were created during that time. This study aims, to reveal the importance in Turkish architecture of the bath house built by Saruca Pasha between 1436 and 1455, which constitutes one of the most important structures of Gallipoli. Therefore, the literature and archives were first examined on the subject, then necessary notes were taken by

examining the site of the work and in light of the obtained datas, and finally the bath was analyzed in detail and subjected to evaluation by compared with other structures of the period. Saruca Pasha Bath is a double bath and the male's section is larger than the female's section. In the bath, which was built with stones and bricks, the dressing rooms of men and women were placed in different directions and other places were lined behind them. People passed from the dressing rooms to the steam baths through a warm room. Steam baths consist of a square space and private rooms lined up on both sides. All spaces are covered with vaults and domes and muqarnas binges and prismatic triangles were used in the transitions. Some domes are also decorated with muqarnas. There is not much decoration in the bath. Outside, it can be said that the arched pediments of alternate masonry and doors and windows add a decorative feature to the building. Inside, a dome pulley and palmette motifs on the basin attract attention. The muqarnas and prismatic triangular transitions and the stalactite domes in the cover system add richness to the structure. In general, it is seen that Saruca Pasha Bath reflects the characteristics of its period in terms of features such as plan, material-technique and decoration and has an important place in Turkish bath architecture.

Keywords: Dardanelles, Gallipoli, Saruca Pasha, Bath, Architecture

1. Giriş

Çanakkale Boğazı'nın Marmara'ya açıldığı kuzey ucunda yer alan Gelibolu'nun ilk yerleşimi hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır¹. Akdeniz'den Marmara'ya uzanan deniz yolu üzerindeki stratejik noktadaki bugünkü Gelibolu'nun Erken Bizans döneminden itibaren varlığı bilinen kale² ile birlikte ön plana çıktığı sanılmaktadır. Sonrasında Bizans idaresinde kalan şehir, bu dönemde önemli bir liman ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Gelibolu 14. yüzyıl başlarından itibaren Türk akınlarına uğramaya başlamış, 1354 depreminden sonra savunmasız kalınca Gazi Süleyman Paşa tarafından fethedilerek Anadolu'dan getirilen Türkler buraya yerleştirilmiştir. Bir dönem yeniden Bizans ve Haçlıların istilasına uğrayan şehir 1376'da kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır. Stratejik konumu nedeniyle Osmanlı'nın hem Balkanlara hem de Akdeniz'e açılan bir kapısı haline gelen Gelibolu kısa sürede gelişerek önemli bir merkez haline gelmiş, limanı ve tersaneleri ile birlikte İstanbul'un fethi ve Haliç Tersanesi'nin açılışına kadar da önemli bir deniz üssü olma özelliğini korumuştur. Şehrin gelişiminde, devlet ileri gelenlerinin yaptırdığı vakıf eserleri ile bunların çevresinde kurulan mahaller de etkili olmuştur. Bunlar arasında, özellikle II. Murad ve II. Mehmed dönemi vezirlerinden Saruca Paşa'nın³ inşa ettirdiği vakıf eserleri önemli bir yer tutmaktadır. İstanbul'un fethinden sonra görevinden azledilen ve Gelibolu'ya çekilerek H.857 (M.1454)'de vefat eden Saruca Paşa burada görev yaptığı sırada; bir imaret ile birlikte buna akar olarak birçok dükkân, bir bedesten, bir kervansaray ve bir de hamam inşa ettirmiştir. Ayrıca bir cami ve bir medresesi bulunduğu da bilinmektedir⁴. Saruca Paşa'nın yaptırdığı söz konusu eserlerinden sadece hamam günümüze ulaşabilmiştir.

¹ Gelibolu tarihi için bkz., Fevzi Kurtoglu, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Edirne Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul 1938; Feridun Emecen, "Gelibolu", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, Ankara 1996, s. 1-6; Halil İnalçık, "Fatih'e Kadar Çanakkale Boğazı, Gelibolu Osmanlı Üssü ve Osmanlı Venedik Karşılaşması", *Çanakkale Tarihi*, C.1, İstanbul 2008, s. 15-44.

² Yusuf Acioğlu "Çanakkale'deki Osmanlı Kaleleri" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S.19, Çanakkale 2015, 94-95.; Ayşe Çaylak Türker "The Gallipoli Castle in the Byzantine Period" Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.23, Ankara 2006, s.185.

³ Saruca Paşa için bkz., İdris Bostan, "Saruca Paşa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.36, Ankara 2009, s. 169-170; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, Haz.: Nuri Akbayan, C.V, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1483.

⁴ E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C.II, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1972, s. 487; Bostan, *agm*, s. 170; Emecen, "Gelibolu", s. 5; M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952, s. 248-249.

Saruca Paşa tarafından Gelibolu’da yaptırılan ve günümüze kadar ulaşabilen hamamı daha önce de bazı araştırmalara konu olmuştur. Banisine atfen Saruca Paşa Hamamı olarak adlandırılan yapı ilk olarak Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından bir restitüsyon planı ile birlikte kısaca ele alınmış⁵, daha sonra da Birsan Erat tarafından tanıtılmıştır⁶. Bölge üzerine araştırmalar yapan Ramazan Eren ve Ali Osman Uysal’da yapıdan birkaç cümle ile bahsetmişlerdir⁷. Söz konusu hamam, yakın zamanda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yeniden hizmete kazandırılmak için restorasyon programına alınmış olup buna yönelik projeler hazırlanmıştır⁸. Çalışmamızda, geleneksel mimarimizin bir örneğini teşkil eden ve kent mimarisinde önemli bir yere sahip olan bu yapının Türk hamam mimarisindeki yerinin ortaya konması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, mevcut çizimlerle birlikte yapı yerinde incelenerek durumu fotoğraflarla belgelenmiş ve gerekli notlar alınmıştır. Elde edilen veriler çerçevesinde yapı kapsamlı olarak tanıtılmış, dönemin diğer yapılarıyla karşılaştırılarak değerlendirmeye tabi tutulmuş ve sorunlar belirtilerek bunlara çözümler aranmaya çalışılmıştır.

2. Saruca Paşa Hamamı

Gelibolu Saruca Paşa Hamamı; Çanakkale ili, Gelibolu ilçesi, Alâeddin Mahallesi’nde (60 ada, 12 pafta ve 1 parselde), Karaman Caddesi üzerinde, Bıçakçızade Sokak ile Sofuca Halil 2. Sokak arasında yer almaktadır (Fotoğraf 1). Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne ait yapı, G.E.E.A.Y.K.’nın 24.06.1983 tarih ve 15287 sayılı kararı ile tescil edilmiştir.

Kitabesi bulunmayan hamamın kesin tarihi bilinmemektedir. Ancak Saruca Paşa’nın H.858 (M.1454) tarihli vakfiyesinde hamam, Gelibolu’da yaptırdığı cami, medrese, bedesten ve imaretten oluşan yapılarına vakıf olarak gösterilmiştir⁹. Tayyip Gökbilgin de H.860 (M.1455) tarihli tapu defterlerinde hamamın, Saruca Paşa’nın Gelibolu’daki yapılarına vakfedildiğini belirtmektedir¹⁰. Hamamın akar teşkil ettiği imaret, günümüzde Saruca Paşa Türbesi üzerinde yer alan kitabesine göre H.840 (M.1436) tarihlidir¹¹. Bu verilere göre hamamın, Saruca Paşa tarafından H.840-860 (M.1436-1455) yılları arasında yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Gelibolu Saruca Paşa Hamamı, genel itibarıyla doğu-batı aksı boyunca uzanan prizmal bir kütle ile kuzeyi erkekler, güneyi kadınlar kısmı olmak üzere inşa edilmiş bir çift hamamdır (Çizim 1-2). Erkekler kısmının mekânları batıdaki girişten itibaren doğudaki külhana doğru peş peşe sıralanırken, kadınlar kısmı mekânları güneyden kuzeye doğru sıralanmaktadır. Erkekler kısmının mekânları soyunmalık, ılıklik ve tek eyvanlı kare bir sıcaklık ile bunun iki tarafına sıralanan halvet hücrelerinden oluşmaktadır. Daha küçük boyutlara sahip kadınlar kısmı mekânları, soyunmalık, ılıklik ve iki tarafında sıralanan halvet hücreli sıcaklık şeklinde düzenlenmiştir. Hamamın su deposu, erkekler ve kadınlar kısmı sıcaklığına bitişik olarak doğuda yer almaktadır. Bunun gerisinde de külhane bulunur.

⁵ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 492-493.

⁶ Birsan Erat, “Gelibolu Saruca Paşa Hamamı”, *Vakıflar Haftası Dergisi*, C.VIII, Ankara 1991, s. 179-194.

⁷ Bkz., Ramazan Eren, *Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale 1990; A. Osman Uysal, “Gelibolu ve Çevresindeki Türk Eserleri Hakkında Tespitler”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu (27-28 Ağustos 2008)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale 2008, s. 110.

⁸ Hamamın proje çizimleri ARVEO Mimarlık (Çizenler: Irmak Görgen ve Selin İncoğlu) tarafından gerçekleştirilmiş, çalışmada bu çizimlerden yararlanılmıştır. Kendilerine teşekkür ederiz.

⁹ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 487.

¹⁰ Gökbilgin, *age*, s. 248.

¹¹ A. Osman Uysal, “Gelibolu Türbeleri”, *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney’e Armağan (10-13 Ekim 2001)*, İzmir 2002, s. 574; aynı müellif, “Gelibolu ve Çevresindeki Türk Eserleri...”, s. 109. Kitabe için ayrıca bkz., A. Osman Uysal, “Gelibolu’daki Osmanlı Cami ve Mescitleri”, *Uluslararası Gelibolu Sempozyumu (9-10 Mayıs 2013) Bildiriler*, Ankara 2013, s. 430.

İnşa malzemesi, tuğla, kaba yonu, moloz ve düzgün taşlar ile mermerdir. Taş ve tuğla, kasetleme şeklinde alması olarak dış duvarlarda; tuğla, örtü sistemi ile saçaklar, kemerler ve iç duvarlarda; mermer, dış kapı ve pencere açıklıklarını kuşatan lento, söve, döşeme ve kurnalarda kullanılmıştır. Mevcut örtü sistemi üzeri sıva ile kaplıdır.

Hamamın büyük bir kütesini teşkil eden erkekler kısmının soyunmalığı batıya doğru taşındır. Daha basık görünümlü bir kütle halindeki diğer mekânlardan kadınlar kısmı, erkekler kısmı soyunmalığı hizasında güneye doğru uzanmakta olup bu kısmın batı cephesinde kütesel bir çıkmaya yer verilmiştir. Güney cephede de kadınlar kısmı soyunmalığı sıcaklık mekânı hizasında çıkma yaparken, doğuda su deposu ve külhan sıcaklık mekânlarıyla aynı hizada devam eder. Kuzey cephede, ılıkıktan itibaren diğer mekânların duvarları güneye doğru çekilerek aynı hizada uzanırlar. Doğu cephede, kuzey duvarının devamı şeklinde uzanan ikinci bir su deposu cephenin kuzeyinde bir çıkma yapar.

Hamamın soyunmalık mekânlarının örtüsü mevcut değildir. Diğer mekânlar, planları ve ebatlarına göre farklı büyüklükte kubbe ve tonozlarla örtülüdür. Dışa yansıyan bu örtü sistemlerinde kullanılan farklı türlerdeki tuğlalar bunların 19. ve 20. yüzyıllarda çeşitli müdahalelere maruz kaldığını göstermektedir. Mevcut kubbe ve tonozların üzerleri çimento bazlı sıva ile kaplanmıştır.

2.1. Erkekler Kısmı

Erkekler kısmına girişi sağlayan soyunmalık, boyutları itibariyle hamamın en büyük mekânını teşkil etmektedir. Günümüzde örtüsü bulunmayan mekânın yakın zamana kadar kırma çatı ile örtülü olduğu bilinmektedir¹² (Fotoğraf 2). Yaklaşık 11.40 m. ebatlarındaki kare planlı soyunmalığın kapısı batı cephe aksında yer almaktadır (Fotoğraf 3). Kapı açıklığı iki yanda mermer sövelere binen yekpare blok mermer şeklinde basık kemerlidir. Açıklığın çevresinde dışa taşınılı tuğla örgü izleri bulunmaktadır. Bu izlerden kapının dışa doğru kütesel bir çıkma yaptığı ve yine kapı üstündeki izlerden bunun sivri kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Kemer alınlığı mermer bloklarla kaplı olup bunlar yer yer kemerin içine geçmektedir. Bu uygulama kapının da sonraki bir dönemde tadil edildiğini göstermektedir. Soyunmalığın dışa bakan üç cephesinde simetrik düzende pencerelere yer verilmiştir. Altı üstü iki sıra halindeki pencerelerden alttakiler mermer lento ve sövelerle çerçeveli olup sivri kemerli alınlıklara sahiptirler. Kemer ve alınlıklar tuğla örgülüdür. Söz konusu pencerelerden kuzey cephedekiler (Fotoğraf 4) özgünlüğünü korumaktadır. Güneydeki pencerelerin mermer lento ve söveleri mevcut değildir. Batı cephedeki kapının iki yanında yer alan pencerelerin de çevresindeki örgü dokusundan sonradan elden geçirildiği anlaşılmaktadır. Alttakilerle aynı hizada bulunan üst kat pencerelerinde lento ve sövelere rastlanılmamakla birlikte oldukça düzgün bir kenar örgüsüne sahip oldukları görülür. Özgün oldukları anlaşılan boyuna dikdörtgen biçimli pencerelerin eski fotoğraflarda düz ahşap atkılı oldukları görülmektedir¹³. Bunların bazıları halen yerinde mevcuttur (Fotoğraf 5).

Dıştan basık kemerli, içten sivri kemerli niş içerisindeki aynalı kemerli kapı açıklığından girilen ve günümüzde örtüsü bulunmayan kare planlı kübik hacmin ortasında bir şadırvan ile kapı açıklıkları hariç duvar önlerini dolanan sekiler bulunur (Fotoğraf 6). Kare planlı şadırvan ve çevresindeki döşemeler mermerdir. Kesme taş döşeli olduğu söylenen¹⁴ soyunma sekileri ise günümüzde betonarme ile kaplıdır. Sıvalı olan duvarlardaki izlerden sekilerin üzerinde iki katlı ahşap soyunma kabinlerinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Asma kata ulaşımı sağlayan merdivenler

¹² Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 492; Erat, *agm*, s. 180.

¹³ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 492, R. 853; Eren, *age*, R: 105. Birsan Erat bu pencerelerin üzerinde beton lentolar atılı olduğunu ifade etmektedir (Erat, *agm*, s. 180)

¹⁴ Erat, *agm*, s. 180.

pencere ve dolap nişleri önünden geçerek bunları kapatmaktadır. Soyunma sekileri gerisinde, kuzey ve güney duvarları ortasında dışa doğru çıkma yapan aynalı kemerli birer büyük nişe yer verilmiştir. Pencere açıklıkları içten örülerek kapatılmıştır. Batı akstaki kapı geçidi sivri kemerli bir niş içerisinde aynalı kemer şeklinde düzenlenmiştir. Doğu cephe aksında da ılıklik mekânına açılan kapı yer alır. Sivri kemerli bir niş içerisindeki sivri kemerli kapıyı dikdörtgen bir çerçeve kuşatır.

Ilıklık mekânı kare planlı ve kubbelidir. Kubbe, prizmatik üçgenlerle geçilen ongen kasnağa oturmaktadır. Mekânı, biri merkezde diğerleri bunun etrafında sıralanan toplam onaltı adet ışıklık aydınlatır. Daha geniş tutulan ve içten bir fener gibi yükseltilen tepedeki ışıklık bir blok taşla açılan üç gözden oluşmaktadır. Duvarları sıvalı olan mekânın örtü sistemindeki tuğlalar görülebilmektedir. Zemini beton kaplı olan mekânın kuzeydoğu köşesine barok bezemeli bir kurna iliştilmiştir. Kuzey ve güney duvarlarının batı kenarlarında karşılıklı birer kapı yer almaktadır. Sivri kemerli kapılardan kuzeydekiden bitişindeki tıraşlık-tuvalet mekânına, güneydekiden ise sıcaklık mekânına geçilir. Dikdörtgen planlı tıraşlık-tuvalet mekânı sivri beşik tonozla örtülüdür. Tonoz üzerinde altı ışıklığa yer verilmiştir. Mekân, belirli bir yükseklikteki tuğla duvarlarla hücrelere ayrılmıştır. Doğudaki daha büyük olan hücre zeminden yükseltilmiştir. Tıraşlık olarak kullanıldığı anlaşılan bu kısmın güney duvarı dibinde bir seki ve kurnaya yer verilmiştir. Küçük olan hücre ise tuvalet kısmını teşkil etmektedir. Hücrelere geçişin sağlandığı kapı önündeki kısmın batı duvarında bir niş bulunur.

Sıcaklık, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planda uzanmakta olup örtü sistemi bir sivri kemerle ikiye ayrılarak, kuzeydeki kare görünüşlü kısım mukarnaslı pandantiflerle geçilen sekizgen kasnağa binen bir büyük kubbe, güneydeki dikdörtgen kısım ise iki yandan tonozlarla geçilen ortadaki küçük bir kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 7). Kubbelerin üzerindeki çok sayıdaki ışıklık, mekânı aydınlatır. Büyük kubbenin içten bir fener gibi yükseltilen sekizgen kesitli tepe ışıklığı, ılıklik mekânında olduğu gibi blok taş üzerine açılan gözlerle teşkil olunmuştur. Bunun etrafında, kubbe eteğini dolanan ışık gözleri üçlü gruplar halinde düzenlenmiştir. Kubbenin altındaki kare kısmın ortasında bir göbek taşı, doğu, batı ve kuzey duvarının eksenlerinde birer niş yer alır. Göbek taşı kare ve mermer kaplıdır (Fotoğraf 8). Doğu ve batıdaki nişler aynalı kemerli, kuzeydeki ise mukarnas kavsaralı dilimli kemer şeklindedir. Bunların önlerinde sekiler yer alır. Güneyde, bir eyvan şeklinde sivri kemerle buraya açılan kısım zeminde bir basamak seviyesindeki seki ile yükseltilmiş, doğu ve batı duvarları önünde de sekilere yer verilmiştir. Bu sekilerin ortasında da birer mermer kurna yer almaktadır. Köşeleri pahlı kurnaların mermer ayna taşları kemer işlemedir. Sekiler betonla kaplıdır.

Sıcaklığın, kuzey ve doğusuna sıralanan dört adet halvet hücresi bulunmaktadır. Sıcaklığın doğu duvarı kuzey ucundaki sivri kemerli kapıdan doğudaki ilk halvet hücresine, kuzey duvarı doğu ucundaki sivri kemerli kapıdan da kuzeydeki halvet hücresine geçilmektedir. Kuzey duvardaki kapıdan girilen ilk halvet hücresi kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen planlı olup aynalı tonoz ile örtülüdür. Tonozdaki on adet ışıklıkla aydınlatılan mekânın kuzey duvarı dibinde oturma sekisi ile bunun üzerinde bir kurna bulunur. Doğu duvarının güney kenarında sivri kemerli kapıdan doğusundaki halvete geçilir. Kare planlı olan halvet kademeler halinde birbiri üzerine binen mukarnaslı kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 9). Kubbenin ortası sekizgen kesitli bir fener şeklinde yükseltilmiş ve üzeri yedi ışık gözü bulunan blok taşla örtülmüştür. Yanlarda da mukarnaslar arasına açılan dört adet ışık gözüne yer verilmiştir. Hem tepeden hem buradan gelen ışıklar bir yandan mekânı aydınlatırken bir yandan da mukarnasların yarattığı kırılmalarla görsel bir zenginlik oluşturmaktadır. Mekânın kuzey ve doğu duvarları önünde oturma sekileri, bunların ortasında da yeni oldukları sanılan birer mermer kurna bulunur. Mekânın güney duvarının batı kenarında, doğudaki ikinci halvet hücresine geçilen bir kapı yer alır. Söz konusu

kapı, yarım daire kemerli formu ile dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınan sivri kemerli diğer kapılardan ayrılmaktadır.

Sıcaklığın doğu duvarındaki kapıdan girilen ilk halvet hücresi dikdörtgen planlı olup kuzey ve güneyde duvara, doğu ve batıda prizmatik üçgenlere oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe ortasındaki altıgen kesitli bir büyük ışıklık ile bunun etrafındaki üçlü gruplar halindeki onsekiz adet ışık gözü mekânı aydınlatır. Kubbenin bindiği altıgen kasnağın yüzeylerinde sıva ile oluşturulan palmet motifleri görülmektedir (Fotoğraf 10). Doğü duvarı önünde bir oturma sekisi ile bunun ortasında bir mermer kurnaya yer verilmiştir. Köşeleri pahlanarak profilendirilen kurnanın ayna taşı yüzeysel kemer işlemelidir. Güney duvarının batı kenarında bitişindeki diğer halvete geçilen sivri kemerli kapı yer alır. Kapının önünde, sonradan belirli yükseklikte betonarme perde duvarla bir geçiş koridoru oluşturulmuştur. Sivri kemerli kapıdan geçilen ikinci halvet hücresi kare planlı olup, prizmatik üçgen ve tromplarla geçilen sekizgen kasnağa binen bir kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 11). Kubbenin ortasında, içten bir fener gibi yükseltlen sekizgen kesitli ışıklık ile bunun çevresinde iki sıra halinde dolanan toplam yirmidört adet ışık gözü yer alır. Duvarların önünde oturma sekileri dolanır ve bunların üzerinde yenilendiği anlaşılan birer mermer kurna bulunur. Doğü duvarının üst kısmında su deposuna açılan bir de pencere gözü yer alır.

2.2. Kadınlar Kısmı

Güney tarafta yer alan kadınlar kısmı soyunmalığı (Fotoğraf 12), doğu-batı yönünde dikdörtgen planda uzanır. Yayınlarda geçen¹⁵ ahşap çatı örtüsü günümüzde mevcut değildir. Hamamın genelinden farklı olarak yığma moloz taşla inşa edilen soyunmalığın doğu ve batı duvarları gerisindeki duvara yaslanarak birleşmektedir. Doğü duvarının birleştiği yerde eski soyunmalık duvarının izleri halen görülebilmektedir (Fotoğraf 13). Günümüz soyunmalık mekânının batı cephesinde bir kapı ve pencereye, güney ve doğu cephelerinde ikişer pencereye yer verilmiştir. Cephenin güney ucunda yer alan basit kapı açıklığı ahşap lentoludur. Enine dikdörtgen formlu ve yine ahşap lentolu olan pencereler sonradan örülerek kapatılmıştır. Cepheler üç sıra tuğla saçakla sonlanmaktadır. Dikdörtgen bir hacim teşkil eden soyunmalığın zeminleri beton kaplı olup soyunma sekileri bulunmaz. Mekânın özgün olan kuzey duvarında beş adet niş yer almaktadır. Belirli aralıklarla simetrik düzende yerleştirilen nişler enine dikdörtgen şeklindedir. Diğer cephelerde yer alan ve dıştan örülerek kapatılan pencereler de içten niş olarak düzenlenmiştir. Günümüzde soyunma sekisi ve kabinleri bulunmayan mekânın kuzey duvarında, erkekler kısmında olduğu gibi ahşap kabin izleri mevcuttur. Soyunmalığın kuzeybatı kenarında ılıklik mekânına geçilen kapı yer alır. Sivri kemerli kapı dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır.

Ilıklık, kareye yakın dikdörtgen planlıdır ve dört köşede üçgenler üzerine oturan altıgen kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe üzerinde, küçük mekânı aydınlatan dört adet ışıklık bulunmaktadır. Mekânın kuzey duvarının batı köşesi ile batı duvarı ortasında birer kapı yer alır. Diğerlerine göre daha geniş tutulan batıdaki yarım daire kemerli kapı tıraşlık-tuvalet mekânına, kuzey duvarındaki sivri kemerli kapı sıcaklık mekânına açılmaktadır.

Dışta kütesel bir çıkma yapan tıraşlık-tuvalet mekânı, içte kapı hizasının güneyine atılan bir duvarla iki hacme ayrılmıştır. Daha büyük olan kuzeydeki sivri beşik tonoz, güneydeki de çapraz tonozla örtülüdür. Sivri kemerli bir kapı ile birbirine bağlı olan mekânlar tonozların üzerindeki ışıklıklarla aydınlatılmıştır. Doğrudan kapının açıldığı büyük mekân, belirli yükseklikteki bir perde duvarla kapı girişinden ayrılmıştır.

¹⁵ Erat, *agm*, s.181.

Sıcaklık, doğu-batı yönünde dikdörtgen planlı olup prizmatik üçgenler üzerine oturan sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür (Fotoğraf 14). Kubbenin ortasındaki bir büyük ve bunun etrafında iki sıra halinde dolanan onaltı küçük ışıklık, mekânı aydınlatmaktadır. Sıcaklığın batı duvarında iki, kuzey ve güney duvarında birer niş, güney duvarının doğu köşesi ile doğu duvarının güney kenarında birer kapı yer alır. Yarım daire kemerli kapılardan güneydeki dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Çerçevesiz olan doğudaki kapı açıklığı diğerinden biraz daha dar olup zeminde bir eşiğe yer verilmiştir. Her iki kapı da bitişiğindeki halvet hücrelerine açılmaktadır. Sıcaklığın güney duvarı ve kapı geçitleri hariç diğer üç duvarın önünde sekiler uzanır. Bunlardan kuzey ve doğudakinin üzerinde birer kurnaya yer verilmiştir. Köşeleri pahlı ve mukarnaslı olan kuzeydeki kurna (Fotoğraf 15), yüzeysel kemer işlemeli bir ayna taşına sahiptir. Diğer yeni olmalıdır. Bir göbek taşının bulunmadığı sıcaklıktaki zemin ve sekiler beton kaplıdır.

Sıcaklığın doğu ve güneyinde sıralanan toplam üç adet halvet hücresi bulunmaktadır. Diğerlerine göre daha büyük tutulan doğudaki halvet hücresi kare planlı olup prizmatik üçgenlerle geçilen sekizgen kasnağa binen kubbe ile örtülüdür. Kubbe üzerinde, biri merkezde diğerleri de bunun etrafında olmak üzere onüç adet ışık gözü bulunur. Ortadaki ışık gözü, sıcaklık mekânında olduğu gibi diğerlerinden daha büyük tutulmuştur. Mekânın kuzey ve doğu duvarları önünde betonarme sekiler ile bunların ortasında birer kurna yer alır. Seki üzerine binen doğudaki kurna yenidir. Özgün olduğu anlaşılan kuzeydeki kurnanın işlemeli ayna taşı mevcuttur. Mekânın güney duvarının batı kenarında diğer halvete geçilen kapıya yer verilmiştir. Kapı yarım daire kemerli olup dikdörtgen çerçevelidir.

Güneydoğu köşedeki halvet hücresi doğu-batı yönünde dikdörtgen planlıdır. Mekânı, kuzey ve güneyde duvara, doğu ve batıda prizmatik üçgenlere oturan sekizgen kasnaklı bir kubbe örter. Doğru duvarı önünde, betonarme seki ortasında bir kurna yer almaktadır. Özgün olduğu sanılan mermer kurna üzerinde ters palmet motifleri işlidir (Fotoğraf 16). Batı duvarının güney kenarında, bitişiğindeki diğer halvete açılan bir kapı bulunur. Yarım daire kemerli kapı dikdörtgen çerçevelidir.

Üçüncü halvet hücresi, sıcaklığın güneyinde, ılıkılık ile köşe halveti arasında doğu-batı yönünde dikdörtgen planda uzanmaktadır. Diğerlerinden daha küçük olan bu mekân da doğusundaki halvet gibi, kuzey ve güneyde duvara, doğu ve batıda prizmatik üçgenlere oturan bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe üzerindeki beş ışık gözü mekânı aydınlatır. Mekânın batı duvarında bir nişe, güney duvarı önünde de betonarme kaplı seki ile bunun üzerinde bir mermer kurnaya yer verilmiştir. Mekân, kuzey duvarının güney ucundaki bir kapı ile sıcaklığa, doğu duvarının güney kenarındaki bir kapı ile de bitişiğindeki köşe halvete bağlıdır. Her iki kapıda yarım daire kemerli olup dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır.

2.3. Su Deposu ve Külhan

Su deposu, erkekler ile kadınlar kısmının sıcaklık mekânları halvetlerinin gerisinde, kuzey-güney yönünde boydan boya uzanır (Fotoğraf 17). Ortasında, ateşlik üzerine binen kazan yeri bulunur. Yanlardan duvar ve kemerlerle ayrılan bu kare görünüşlü kısım bir kubbe, diğer kısımlar sivri beşik tonozla örtülüdür. Tromplarla geçilen ortadaki küçük kubbenin üzerinde bir ışık gözüne yer verilmiştir.

Hamamın kuzeydoğu köşesinde, su deposuna yaslanan ve kütleli bir çıkma yapan ikinci bir depo daha bulunmaktadır. Doğru-batı yönünde dikdörtgen bir kütle teşkil eden bu kısım, malzeme ve teknik bakımından hamamla bütünlük arz etmekte olup organik bir bağ teşkil etmektedir (Fotoğraf 18). Cepelerde depoya bağlanan künk sistemlerinin izleri mevcuttur. Beşik tonozla örtülü mekânın içerisi tamamen sıvalıdır. Güney cephenin üst kısmında depoyu gözetlemeye yarayan kemerli küçük bir pencereye yer verilmiştir. Bu pencere gözü ve çevresinin üst

kısımlarının sonraki dönemlerde elden geçirildiği anlaşılmaktadır. Deponun külhan tarafındaki güney cephesinde iki adet nişe yer verilmiştir¹⁶. Günümüzde büyük kısmı toprak altında olan nişlerin sadece sivri kemerleri görülebilmektedir.

Külhan günümüzde mevcut değildir. Eski resimlerde, su deposu ile aynı hizada kuzey-güney yönünde uzandığı ve üzerinin sundurma çatı ile örtülü olduğu görülür (Fotoğraf 19)¹⁷. Külhanın yaslandığı hamam duvarı ortasında ateşlik ocağı bulunur. Sivri kemerli ocağın büyük bir kısmı günümüzde toprak altında kalmıştır. Kemerin üst kısmı ve ocağın bacası geç dönem tuğlaları ile tamir edilmiştir. Ocağın hemen güneyinde su deposunu desteklemek için sonradan eklendiği anlaşılan moloz taş örgülü bir payandanın kalıntıları görülür.

3. Değerlendirme ve Sonuç

Gelibolu Saruca Paşa Hamamı, adını banisinden alan ve 15. yüzyılın ortalarında inşa edilen bir çifte hamamdır. Genel itibarıyla, çifte hamamlardaki erkekler kısmının kadınlar kısmına göre daha büyük tutulması ve kadınlar kısmı girişinin geri çekilmesi veya farklı bir yöne kaydırılması geleneğinin¹⁸ burada da uygulandığı görülmektedir. Erkekler kısmı kadınlar kısmından daha büyük tutulmuş ve giriş kapılarının yer aldığı soyunmalık mekânları erkekler kısmında kuzeye, kadınlar kısmında güneye yerleştirilmiştir. Diğer mekânlar bunların gerisinde sıralanırken su deposu ve külhan her iki kısmın doğusunda müştereken uzanmaktadır.

Genel olarak hamamların tipolojik sınıflandırması sıcaklık mekânlarına göre yapılmaktadır ve buna göre Saruca Paşa Hamamı'nın her iki kısmı da "*Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip*"¹⁹ grubuna girmektedir. Anadolu'da 14. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan bu tip hamamlar az sayıda da olsa 19. yüzyıl sonlarına kadar inşa edilmiştir²⁰. İlk olarak Bursa'daki 1366 tarihli Gir-çık Hamamı'nda uygulandığı kabul edilen²¹ bu tarz hamamların diğer bazı örneklerini Bolu Orta Hamam (1388)²², Bursa Yeşil Hamamı (15. yy)²³, Bursa Atpazarı Hamamı (15. yy)²⁴, Bursa Kaygan Hamamı erkekler kısmı (15. yy)²⁵, Bursa Çakır Ağa Hamamı (15. yy)²⁶, İstanbul Sinan Paşa Hamamı kadınlar kısmı (15. yy)²⁷, İstanbul Şengül Hamamı (15.

¹⁶ Erat, *agm*, s. 181.

¹⁷ Ayrıca bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 493 (854. R.).

¹⁸ Çifte hamam geleneği ve örnekler için bkz., M. Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995, s. 12; aynı müellif, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, s. 404.

¹⁹ Hamam tipleri için bkz., Semavi Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, C.XI, S.15, 1960, s. 99-120; aynı müellif, "Hamam (Tarih ve Mimari)", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul 1997, s. 417-419.

²⁰ Canan Çakmak, *Tire Hamamları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 19; Eyice, "*Hamam*", s. 418.

²¹ Eyice, "*Hamam*", s. 418.

²² Bkz., E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gazîler, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402)*, C.I, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1989, s. 382-383.

²³ Eyice, "*Hamam*", s. 418; Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV.- XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2007, s. 24.

²⁴ Erat, *agm*, s. 183. Semavi Eyice'ye göre "*sıcaklığı kubbeli dikdörtgen şeklinde olan çifte halvetli tip*"in bir çeşitlemesidir (bkz., "*Hamam*", s. 419).

²⁵ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 360-361.

²⁶ Bkz., E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, C.III, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 2. Baskı, İstanbul 1989, s. 134-135. Semavi Eyice bu hamamı "*kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip*" ile "*sıcaklığı kubbeli dikdörtgen şeklinde olan çifte halvetli tip*"in bir karışımı olarak kabul etmektedir (bkz., "*Hamam*", s. 418).

²⁷ Bkz., E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*, C.IV, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, 2. Baskı, İstanbul 1989, s. 606-607.

yy)²⁸, İstanbul Tahtakale Hamamı kadınlar kısmı (15. yy)²⁹, Niğde/Bor'daki İbrahim Bey Hamamı kadınlar kısmı (15. yy)³⁰, İstanbul Koca Mustafa Paşa Hamamı erkekler kısmı (15. yy sonu-16. yy başı)³¹, Sapanca Rüstem Paşa Hamamı kadınlar kısmı (16. yy)³² ve Edirne Sokullu Mehmed Paşa Hamamı kadınlar kısmı (16. yy)³³ oluşturmaktadır. Bunlar arasında, Bursa Atpazarı Hamamı, İstanbul Koca Mustafa Paşa Hamamı erkekler kısmı ile İstanbul Sinan Paşa Hamamı, Edirne Sokullu Mehmed Paşa Hamamı ve Niğde Bor'daki İbrahim Bey Hamamı kadınlar kısmı sıcaklıkları, Saruca Paşa Hamamı'nda olduğu gibi iki yönden halvetlerle çevrilidir.

İnşa malzemesi olarak, duvarlarda taş ve tuğla, örtü sistemi ve kemerlerde tuğla, kapı ve pencere çerçevelerinde ise mermer kullanılmıştır. Yapının ana malzemesini teşkil eden taş ve tuğla, duvar örgülerinde kasetleme şeklinde alması olarak kullanılmıştır. Özellikle erken Osmanlı devrinde yaygın olan bu malzeme-teknik dönemin birçok hamında da görülmektedir. Edirne'deki Saray, Gazi Mihail, Beylerbeyi ve Topkapı hamamları³⁴, Bursa'daki Demirtaş, Mahkeme (İbrâhim Paşa), Muradiye ve Emir Sultan hamamları³⁵; Üsküp'teki Dâvud Paşa Hamamı³⁶ bunların 15. yüzyıldaki bazı örneklerini teşkil etmektedir. Hamamın kapı ile pencere lento ve sövelerinde mermer kullanılması da dönemin benzer yapılarında yaygın bir uygulama olup; Bursa Demirtaş Hamamı³⁷, İznik Hacı Hamza Hamamı³⁸, Edirne Saray Hamamı³⁹, Afyon Kasımpaşa Hamamı⁴⁰ bunların birkaç örneğini oluşturmaktadır. Mermer lento ve sövelerle çerçevelenen pencerelerin üzerinde ise tuğla ile teşkil olunan kemerli sathi alınlıklara yer verilmiş olup benzer uygulamalara Niğde/Bor'daki İbrahim Bey Hamamı⁴¹ ve Afyon Kasımpaşa Hamamı⁴² gibi dönemin bazı yapılarında da rastlanılmaktadır.

Saruca Paşa Hamamı'nda olduğu gibi örtü sistemi ve geçişlerde tuğla kullanımı dönem yapılarında da yaygın olup Edirne Gazi Mihail Hamamı⁴³ ve Afyon Kasımpaşa Hamamı⁴⁴ bunların bazı örneklerini teşkil etmektedir⁴⁵. Saruca Paşa Hamamı'nın tuğla ile teşkil olunan kubbe tonozlarının üzerleri yakın zamanda çimentolu harçla kaplandığı için özgün hali

²⁸ Bkz., *age*, s.608.

²⁹ Eyice, "Hamam", s. 418. Ayrıca bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri*, C.IV, s. 609-610.

³⁰ Bkz., Mesut Dünder, "Niğde/Bor Hamamları", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.44, S.2, Ankara 2004, s. 182.

³¹ Çakmak, *age*, s. 19; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarîsinde II. Bayezid - Yavuz Selim Devri (886-926/ 1481-1520)*, C.V, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1983, s. 280.

³² Eyice, "Hamam", s. 418.

³³ Çakmak, *age*, s. 19. Hamam için ayrıca bkz., Sabih Erken, "Edirne Hamamları", *Vakıflar Dergisi*, S.X, Ankara 1973, s. 415-417.

³⁴ Söz konusu hamamlar için bkz., Erken, *agm*, s. 403-419.

³⁵ Söz konusu hamamlar için bkz., Can Keklik, *Bursa Erken Dönem Osmanlı Hamamları*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.

³⁶ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri*, C.IV, s. 878-881; Semavi Eyice, "Dâvud Paşa Hamamı", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1994, s. 40.

³⁷ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri*, C.I, s. 472-475.

³⁸ Bkz., Semavi Eyice, "Hacı Hamza Hamamı", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul 1996, s. 480-481.

³⁹ Bkz., Erken, *agm*, s. 404-405.

⁴⁰ Bkz., Yıldız Ötügen - Hakkı Acun - Aynur Durukan - M. Sacit Pekak (Haz.), *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler I*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, II. Baskı, Ankara 1983, s. 139-141; Sami Karaman, *Afyonkarahisar Hamamları*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2013, s. 61-65.

⁴¹ Bkz., Dünder, *agm*, s. 167.

⁴² Ötügen vd., *age*, s. 139-141; Karaman, *agt*, s. 61-65.

⁴³ Bkz., Erken, *agm*, s. 406-408.

⁴⁴ Bkz., Ötügen vd., *age*, s. 139-141; Karaman, *agt*, s. 61-65.

⁴⁵ Erat, *agm*, s. 183. Söz konusu hamamlar için ayrıca bkz., Erken, *agm*, s. 406-408; Karaman, *agt*, s. 61-65.

bilinmemektedir. Örtüler ve çevresinde görülen farklı ebat ve özellikteki tuğlalar bunların farklı dönemlerde çeşitli onarımlar geçirdiğini göstermektedir. Anadolu'daki hamamlarda örtülerin eskiden beri toprak, taş, tuğla, kiremit ve kurşun gibi farklı malzemelerle kaplandığı bilinmektedir⁴⁶. Erken dönemden beri görülen toprak ve sıvalı örneklerle birlikte 15. yüzyıldan itibaren kiremit ve kurşun kaplamalar da kullanılmaya başlanmıştır. Saruca Paşa Hamamı'nda, dökülen muhdes sıvaların altında kubbelerin dikdörtgen şeklinde yassı tuğlalarla kaplı olduğu görülmektedir (Fotoğraf 20). Horosan harcı ile tutturulan tuğlalardan bazılarının üzerindeki aynı nitelikteki harç kalıntılarından sıvalı oldukları da söylenebilir. Benzer şekilde yassı tuğla kaplamalı örtülere 15. yüzyıla tarihlenen Harput Cemişid Hamamı ile Kastamonu'daki 16. yüzyıla ait Çifte Hamam'da rastlanılmaktadır⁴⁷. Saruca Paşa Hamamı'ndaki gibi kubbe ve tonozların üzerinde çok sayıda ışık gözüne yer verilmesi de daha çok sıva veya kurşun kaplama ile mümkün olabilmektedir. Ancak, kurşun kaplı örtülerde Saruca Paşa Hamamı'ndaki gibi muntazam döşeli yassı tuğlalara gerek olmadığından ve bu dönemde sadece merkezlerdeki büyük hamamlarda kullanıldığından⁴⁸ bunların orijinalinde de sıvalı olduklarını kabul etmek gerekmektedir.

İşlevi gereği masif tutulan hamamların genelinde olduğu gibi Saruca Paşa Hamamı'nda da sadece soyunmalık mekânlarında kapı ve pencerelere yer verilmiştir. Mermer çerçeveli ve tuğla kemer alınlıklı alt pencerelerden kuzey cephedekiler özgün görünmekte olup, diğer cephelerdekiler çeşitli dönemlerdeki müdahalelerle bu özelliklerini kaybetmişlerdir. Daha küçük tutulan üst pencerelerden bazılarının düz ahşap lentoları da betonarme olarak yenilenmiştir. Batı cephe aksında yer alan ve çevresindeki tuğla örgü izlerinden dışa doğru kütsel bir çıkma yaptığı anlaşılan kapının özgün hali tam olarak bilinmemektedir. Amasya Mustafa Bey Hamamı⁴⁹, Bursa Nasûh Paşa Hamamı⁵⁰, Edirne Saray Hamamı⁵¹, Afyon Kasımpaşa Hamamı⁵², İstanbul Beyazid Hamamı⁵³ ve Niğde/Bor İbrahim Bey Hamamı⁵⁴ gibi bazı 15. yüzyıl hamamı kapılarının da öne doğru çıkmalara yapan bir taç kapı şeklinde düzenlendikleri görülmektedir. Kullanılan malzeme bakımından, Afyon Kasımpaşa Hamamı kapısı ile Saruca Paşa Hamamı kapısı arasında bir yakınlık görülebilir. Kapının beden duvarından ne kadar kütsel bir çıkma yaptığına anlaşılmaması için ise burada bir araştırma kazısı yapılması gerekmektedir. Kütsel çıkması tahrip edilen kapının basık kemerli açıklığının bazı müdahaleler gördüğü anlaşılmaktadır. Açıklık üzerindeki mermer kaplamaları üsteki tuğla örgülü sathi kemerini bozmaktadır. Sonradan mermerle kaplandığı anlaşılan alınlığın özgün durumu bilinmemekle birlikte, Afyon Kasımpaşa Hamamı'nda olduğu gibi tuğla örgülü olması muhtemeldir.

Restorasyon sürecindeki hamamın en bilinmezliklerini ise Erkekler kısmı soyunmalık örtüsü ile kadınlar kısmı soyunmalık mekânı teşkil etmektedir. Günümüzde mevcut olmayan erkekler kısmı soyunmalığı örtüsünün 1970'li yıllara ait fotoğraflarda kırma çatılı olduğu görülür (Fotoğraf 2,19 19). Kare planlı soyunmalığın esasında kubbeli olduğu, yıkıldığı için sonradan

⁴⁶ Bkz., Önge, *age*, s. 53-62.

⁴⁷ *Age*, s. 54.

⁴⁸ *Age*, s. 54; Yılmaz Önge, "Klasik Osmanlı Mimarisine Şekil veren Kurşun Örtü ve Kurşunculuk", *Önasya*, C.V, Sayı: 53, Ankara 1970, s. 11-13

⁴⁹ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 228-229.

⁵⁰ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri*, C.III, s. 145-150.

⁵¹ Erken, *agm*, s. 403-419.

⁵² Ötüken vd., *age*, s. 139-141; Karaman, *agt*, s. 61-65.

⁵³ Bkz., M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1995, s. 56-60; Akif Kuruçay, *İstanbul'un 100 Hamamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2011, s. 52-54.

⁵⁴ Dündar, *agm*, s. 161-173

çatı ile örtüldüğü kabul edilmektedir⁵⁵. Yaklaşık 11.40x11.40 m. ebatlarındaki bu mekanın duvar kalınlıkları 81-98 cm. arasında değişmektedir. Ancak, mekânın eskiden kubbeli olduğuna dair herhangi bir iz ve tarihi veri bulunmamaktadır. Dönem örneklerine bakıldığında, benzer şekildeki kare planlı hacimlerin genellikle kubbeyle örtülü olduğu görülmekle birlikte ahşap olanlara da rastlanılmaktadır. Kâgir ve kare planlı olup ahşap örtülü soyunmalık mekânına sahip olduğu bilinen en eski örnek Konya Sahip Ata Hamamıdır (13. yy)⁵⁶. Yine erken örneklerden Kastamonu Vakıf Hamamı (13. yy sonları) ahşap örtülü soyunmalığa sahip hamamlardan biridir⁵⁷. Her iki hamamında kâgir soyunmalık mekânları yaklaşık 12x12 m. ebatlarında olup duvar kalınlıkları 90-100 cm. arasında değişmektedir. Gelibolu Saruca Paşa Hamamı gibi 15. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen Merzifon Çelebi Sultan Mehmed Hamamı⁵⁸ (1413) ve Ankara Karacabey Hamamı⁵⁹ (1427) ile yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Merzifon Çifte Hamamı (1473)⁶⁰, İstanbul Bostan Hamamı⁶¹ soyunmalıkları ahşap örtülüdür. Merzifon Çelebi Sultan Hamamı soyunmalığı 13.25x13.16 m., Ankara Karacabey Hamamı soyunmalığı 14.25x14.62 boyutlarında kare planlı ve kâgir olup duvar kalınlıkları 96-108 cm. arasında değişmektedir. Merzifon Çifte Hamam soyunmalığı 10.75x10.90 m., İstanbul Bostan Hamamı soyunmalığı 11.55x11.55 m. ebatlarında olup her iki mekânın duvar kalınlıkları 100 cm. civarındadır. Mimar Sinan tarafından inşa edilen Fatih'deki Ağa Hamamı ile Üsküdar'daki Toptaşı Hamamı'nın (Valde-i Atik Hamamı) soyunmalık mekânları da ahşap örtü geleneğinin 16. yüzyılda devam ettiği göstermektedir⁶². Bununla birlikte, 14. yüzyıldan itibaren, Bursa Orhan Gazi ve Demirtaş hamamlarında olduğu gibi kare planlı geniş soyunmalık mekânlarının kubbeyle örtüldüğü hamamlara da rastlanılmaktadır⁶³. Bunlardan, Bursa Orhan Gazi Hamamı'nın yaklaşık 12x12 m. ölçülerindeki soyunmalık mekânının duvarları 130 cm., Demirtaş Hamamı'nın yaklaşık 16 m. ebatlarındaki kare soyunmalık mekânı duvarları ise 205 cm. kalınlığındadır⁶⁴. Saruca Paşa Hamamı gibi 15. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen Bursa İbrahim Paşa Hamamı, Bursa Umurbey Hamamı, Bursa Kaygan Hamamı ve Edirne Tahtakale Hamamı'nın 11 m. ile 13 m. arasında değişen kare planlı soyunmalık mekânları da kubbe ile örtülüdür⁶⁵. Söz konusu hamamlarda kubbelerin bindiği bu soyunmalık mekânlarının duvar kalınlıkları da 140-185 cm arasında değişmektedir. Fatih döneminde inşa edilen Afyon'daki Gedik Ahmed Paşa Hamamı'nın yaklaşık 10.50 m. ve 10.25 m. ebatlarındaki kubbeli soyunmalık mekânları duvarları kalınlıkları 140 ile 160 cm, İstanbul'daki Sinan Paşa Hamamı'nın yaklaşık 12 m. ve 13 m. ebatlarındaki kubbeli soyunmalık mekânlarının duvar kalınlıkları da 120 cm. ile 153 cm. arasındadır⁶⁶. Yine aynı dönemlerde daha büyük boyutlu olarak inşa edilen İstanbul'daki Gedik Ahmed Paşa Hamamı'nın yaklaşık 14.50 m. ebatlarındaki erkekler kısmı soyunmalık mekânının kubbesi, kalınlıkları 176 cm. ile 244 cm. arasında değişen duvarlara, Mahmud Paşa Hamamı'nın yaklaşık 16 m. ebatlarındaki kubbesi de kalınlığı 200 cm.'yi geçen duvarlara binmektedir⁶⁷.

⁵⁵ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 492; Erat, *agm*, s. 182.

⁵⁶ Önge, *age*, s. 20, 231.

⁵⁷ *Age*, s. 255-260.

⁵⁸ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 191,193; Murat Çerkez, *Merzifon'da Türk Devri Eserleri*, (Anakara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 354.

⁵⁹ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 265-266.

⁶⁰ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fatih Devri*, C.IV, s. 821; Çerkez, *agt*, s. 364.

⁶¹ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fatih Devri*, C.IV, s. 593-594.

⁶² Adı geçen hamamlar için bkz., Haskan, *age*, s. 17-19, 283-285; Kuruçay, *age*, s. 39-40, 206-208.

⁶³ Önge, *age*, s. 22.

⁶⁴ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri*, C.I, s. 111-116, 472-475; Önge, *age*, s. 22.

⁶⁵ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 124, 346, 361, 472.

⁶⁶ Söz konusu hamamlar için bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fatih Devri*, C.III-IV, s. 19-22, 606-608.

⁶⁷ Adı geçen hamamlar için bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fatih Devri*, C.IV, s. 599-600, 602-606 (908. R.).

Görüldüğü üzere, Gelibolu Saruca Paşa Hamamı erkekler kısmı gibi geniş boyutlardaki kare planlı kâgir soyunmalık mekânlarının hem kubbeli olanlarına hem de ahşap örtülü olanlarına rastlanılmaktadır. Ancak, kubbeli olanlarda duvarların çok daha kalın oldukları görülmektedir. Ayrıca, bunların üst kısımlarında pencereye pek yer verilmediği veya sadece orta kısımlarında küçük pencerelere yer verildiği görülür. Bu bağlamda, kubbeyle örtülü olduğuna dair hiçbir iz ve veri bulunmayan Saruca Paşa Hamamı erkekler kısmı soyunmalık mekânın ebatları, duvar kalınlıkları ve üstteki pencereler dikkate alındığında ahşapla örtülü olması daha muhtemel görünmektedir. Bununla birlikte duvarların statik olarak bir kubbeyi taşıyıp taşıyamayacağını araştırılması ve duvarların üst kısımlarında raspa yapılarak herhangi bir bingi izinin bulunup bulunmadığının ortaya çıkarılması konunun netlik kazanmasını sağlayacaktır.

Günümüzdeki kadınlar kısmı soyunmalığı özgün olmayıp, hamamın diğer kısımları ile uyuşmayan duvarlarındaki malzeme ve teknik 20. yüzyılın ilk yarısını işaret etmektedir. Mevcut doğu duvarının hamama yaslandığı yerde eski soyunmalık mekânına ait olduğu anlaşılan duvar izi görülebilmektedir. Yaklaşık 85 cm. kalınlığındaki bu duvar kalıntısı hamamın diğer kısımlarıyla aynı niteliktedir. Başka bir izi kalmayan eski soyunmalık mekânının, erkekler kısmında olduğu gibi kare planlı olduğu kabul edilmekte olup bazı restitüsyon çizimlerinde de bu şekilde gösterilmiştir⁶⁸. Güney duvarındaki 85 cm. civarındaki özgün duvar izi ile kadınlar kısmının batı cephe duvarı arasındaki mesafe dikkate alınarak oluşturan kare bir mekân da buraya uygun düşmektedir. Bu şekilde ortaya çıkan yaklaşık 9 m. ebatlarındaki mekânın üzeri erkekler kısmında olduğu gibi kırma çatılı olmalıdır⁶⁹. Anadolu'daki çifte hamamlara bakıldığında genellikle kadınlar kısmının daha küçük tutulmakla birlikte erkeklere kısmı soyunmalığı ile aynı şekilde örtüldükleri, mahremiyet gereği cephelerde pek pencereye yer verilmediği ve kapısının da farklı bir yöne açıldığı görülmektedir⁷⁰. Günümüzdeki soyunmalığın batı cephesinde bulunan kapının da mekânın konumu itibarıyla özünde güney cephede yer alması muhtemeldir. Burada yapılacak bir temel araştırma kazısı hem mekânın boyutları hem de kapının yerine dair daha sağlıklı bir değerlendirme sunacaktır.

Saruca Paşa Hamamı'nın soyunmalık mekânları dışında genel özelliklerini koruduğu görülür. Büyük halk hamamlarının genelinde olduğu gibi Saruca Paşa Hamamı erkekler kısmı soyunmalık mekânının ortasında bir şadırvan ile çevresinde soyunma sekilerine yer verilmiştir⁷¹. Günümüze sadece havuzu kalan mermer şadırvanın ortasında, eski resimlerde bir kaide üzerinde yükselen dilimli fiskiye çanaklarına sahip olduğu görülmektedir (Fotoğraf 22). Bir benzerine Fatih'teki Çinili Hamam soyunmalık mekânı şadırvanında rastlanılan⁷² fiskiye geç dönem özelliklerini göstermektedir. Şadırvanın etrafındaki taş döşeme özgün olmalıdır. Günümüzde beton kaplı sekilerin de kesme taş döşemeli olması muhtemeldir. Muhdes betonların kaldırılması bunun netlik kazanmasını sağlayacaktır. Bu sekiler üzerine binen ve duvarlardaki izlerden iki katlı olduğu anlaşılan soyunma kabinleri de muhdes olmalıdır. İkinci kata çıkışı sağlayan merdivenlerin pencere ve niş önlerinden geçmesi de bunu göstermektedir. Geniş ve aydınlık soyunmalık mekânlarının ferahlığını kaybettiren bu tarz soyunma kabinleri daha çok geç dönemlerde görülen bir uygulamadır⁷³. 15. yüzyıla ait Edirne Tahtakale Hamamı'nın soyunmalık

⁶⁸ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 492; Erat, *agm*, s. 191.

⁶⁹ E. Hakkı Ayverdi ve Birsan Erat'ın daha önce bahsi geçen restitüsyon çizimlerinde, erkekler kısmında olduğu gibi burasıda kubbeli olarak gösterilmiştir.

⁷⁰ Önge, *age*, s. 12; Eyice, "Hamam", s. 415.

⁷¹ Hamamlardaki şadırvan ve soyunma sekileri için bkz., Önge, *age*, s. 22,42-43; Eyice, "Hamam", s. 416.

⁷² Haskan, *age*, s. 106-107. Ayrıca bkz., R. Ekrem Koçu, "Çinili Hamam", *İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, S.106, İstanbul 1965, s. 4014-4019.

⁷³ Koçu, *agm*, s. 4016-4017.

mekânındaki ahşap kabinlerinin özgün olduğu ileri sürülmekle⁷⁴ birlikte bu pek mümkün görünmemektedir.

Soyunmalığın gerisinde sıralanan diğer mekânlar büyük oranda özgünlüğünü korumaktadır. Kuzeydoğu köşede yer alan halvet hücresi ile bunun güney bitişiğindeki halveti bağlayan ve hamamın genelindeki sivri kemerli kapılardan farklılık gösteren yarım daire kemerli kapının ise sonradan açıldığı düşünülmekte olup Ekrem Hakkı Ayverdi'nin restitüsyon çiziminde de bu kapıya yer verilmemiştir⁷⁵. Sıcaklık mekânı eyvanının batı kısmında perde duvarla teşkil edilen traşlık mekânı muhdes olup, eyvanın güney ve doğu kenarlarında olduğu gibi burada da bir seki ve kurnanın bulunması muhtemeldir. Sıcaklığa bir kapı ile açılan güney hücresinde koridor oluşturan perde duvar da muhdestir. Ilıklığa bağlı tuvalet-traşlık mekânındaki muhdes olduğu belirtilen⁷⁶ perde duvarların ise işlevsel açıdan özgün olması muhtemeldir. Tek bir örtü altında toplanan bu tür mekânlarda traşlık ve tuvalet hücrelerinin belirli bir yükseklikteki ince perde duvarlarla ayrılması yaygın bir uygulamadır. Bunların dışında, tüm mekânların zeminleri ve sekileri yakın zamanda betonarme ile kaplanmış, kurnaların büyük bir kısmı da yenilenmiştir. Sıcaklık eyvanındaki kurnalar ile sıcaklığa bir kapı ile açılan doğudaki halvet hücresi kurnasının özgün olduğu düşünülmektedir. Diğer kurnaların değiştirildiği, olması muhtemel yerlerdeki bazı kurnaların ise bulunmadığı gözlenmektedir. Sıcaklık ve halvet hücrelerindeki kurna ve seki düzenlerinin tam olarak belirlenmesi için bu kısımlarda raspalar yapılmasına ihtiyaç vardır.

Kadınlar kısmı soyunmalık mekânı tamamen yenilendiği için iç mekân düzeni bilinmemektedir. Yukarıda belirtildiği gibi kare planlı olduğu öngörülen mekânın, erkekler kısmında olduğu gibi taş veya mermer kaplı soyunmalık sekileri ve bir şadırvanı bulunması muhtemeldir. Burada yapılacak bir araştırma kazısı hem bunlar hem de zemin döşemesi ile ilgili veriler sunabilir.

Soyunmalık gerisinde sıralanan diğer kısımlar, tuvalet-traşlık mekânının dışa alınması ve halvet sayısının daha az olması gibi bazı farklılıklarla birlikte erkekler kısmının küçültülmüş bir versiyonu gibidir. Kadınlar kısmı batı duvarına yaslanan tuvalet-traşlık mekânı, her ne kadar kullanılan malzeme-teknik bakımından yapı bütünü ile bir benzerlik gösterse de hamamla organik bir bağ teşkil etmez. Söz konusu mekânda kullanılan tuğlaların boyutları, örgüsü, duvarın kalınlığı ve ana duvarla arasındaki dilatasyon bu kısmın hamama daha sonradan, muhtemelen 18. veya 19. yüzyıllarda eklendiğini göstermektedir. Mekânın sonradan açıldığı izlenimi veren geniş kapısı da bu kanıyı güçlendirmektedir. Bu durumda, genel itibariyle tüm halk tipi hamamlarda bulunduğu bilinen tuvalet-traşlık mekânın⁷⁷ özünde nerede olduğu sorunu ortaya çıkmaktadır. İlk akla gelen, aynı yerde daha önce var olan tuvalet-traşlık mekânının yenilenmiş ve kapısının da değiştirilmiş olmasıdır. Nitekim, Bursa Emir Sultan Hamamı⁷⁸ ile İstanbul Bostan Hamamı ve İstanbul Gedik Ahmed Paşa Hamamı⁷⁹ gibi bazı 15. yüzyıl yapılarında da tuvalet-traşlık mekânları yapı bünyesinden taşacak şekilde dışta çözümlenmiştir. İkinci ihtimal ise içerideki mekânlarda bazı işlevsel değişikliklere gidilerek tuvalet-traşlık mekânının dışa alınmasıdır. Ancak, şu an için buna dair bir bilgi ya da veri mevcut değildir. Bunun için çok kapsamlı bir zemin altı araştırmasına ihtiyaç vardır.

⁷⁴ Erat, *agm*, s. 182. Hamam için ayrıca bkz., Erken, *agm*, s. 408-409.

⁷⁵ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 492 (853 a. R.). Genel olarak bu tür hamamlarda tüm halvetlerin kapılarla birbirine bağlanması pek rastlanılan bir durum değildir. Genellikle sıcaklığın bir kenarına bitişen halvetlerin doğrudan bir kapı ile, sıcaklığa cephe vermeyen köşe halvetlerin ise bitişiğindeki halvete açılan bir kapı ile sıcaklığa bağlandıkları görülmektedir.

⁷⁶ Erat, *agm*, s. 180.

⁷⁷ Bkz., Önge, *age*, s. 22-25; Eyice, "Hamam", s. 416.

⁷⁸ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 359-360.

⁷⁹ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri*, C.IV, s. 594, 600.

Soyunmalıktan girilen ilk mekânı teşkil eden ılıkılık, erkekler kısmındakine göre daha küçük tutulmuştur. Yaklaşık 1,60x1,85 m. ebatlarındaki mekân, sıcaklıktan önce bir dinlenme ve bekleme yeri niteliğindeki ılıkılıktan⁸⁰ ziyade diğer kısımlara geçiş sağlayan bir aralık şeklindedir. Erken dönem hamamlarının vazgeçilmez unsurlarından biri olan geçit niteliğindeki aralıklar, boyutları küçülmekle birlikte 15. yüzyılda da kullanılmaya devam edilmiş olup⁸¹, Edirne'deki Saray ve Gazi Mihail Bey hamamları⁸², Bursa'daki Emir Sultan Hamamı ile Tavuk Pazarı Hamamı kadınlar kısmı⁸³ bunların bazı örneklerini oluşturmaktadır. Ancak söz konusu hamamlarda bu mekânlar, olması gerektiği gibi, soyunmalıkla ılıkılık arasında bir geçit görevi üstlenirken Saruca Paşa Hamamı'nda doğrudan sıcaklığa bağlanmaktadır. Bu açılardan bakıldığında, söz konusu mekân ne bir ılıkılığa ne de bir aralığa uymaktadır. Bu durumda, bir aralık şeklindeki geçidin açıldığı büyük kubbeli mekânın aslında bir nevi ılıkılık olduğu da düşünülebilir. Nitekim soyunmalık mekânlarının ahşap örtülü olduğu bazı hamamlarda ılıkılıkların büyük tutulduğu ve bunların aynı zamanda kış aylarında soyunma yeri olarak da kullanıldığı bilinmektedir⁸⁴. Mekânda bir göbek taşının bulunmamasının sebebi de bu olabilir. Bunun etrafında sıralanan hücrelerin hepsinin birbirine bağlı olması ve kapıların farklılık arz etmesi de bu kısımlardaki bazı işlevsel değişikliklerin işareti olabilir. Genellikle, sıcaklığa bir kenarla bitişen halvetlerin bir kapı ile doğrudan sıcaklığa açıldıkları görülmekle birlikte, burada, sıcaklıktan doğusundaki kare halvete açılan kapı biçim ve boyutları ile sonradan açılmış izlenimi vermesi de benzer bir sorunu işaret etmektedir. Bütün bunların aydınlatılabilmesi için kapı ve çevrelerinde raspalar yapılması, zeminlerdeki muhdes betonların kaldırılması, cehennemlik ve tahliye kanalları gibi altyapı sistemlerinin araştırılması gerekmektedir. Ayrıca, mekânların bağlantı ve işlevsel değişikliklere bağlı olarak kurna ve seki düzenlerinde birtakım değişikliklere gidildiği, kare planlı hücrenin kuzey kenarındaki özgün olduğu düşünülen kurna ile bunun bitişindeki dikdörtgen planlı hücrenin doğu kenarındaki kurna dışında kalanların yenilendiği, olması gereken yerlerdeki bazı kurna ve sekilerin de kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Bütün bunlar içinde gerekli yerlerde raspa çalışmalarına ihtiyaç vardır.

Hamamın, biri erkekler ve kadınlar kısmı gerisinde boydan boya uzanan, diğeri de bunun kuzeydoğu köşesine bitişen iki su deposu bulunmaktadır. Ortasında ateşlik ocağı ve kazan yeri bulunan ilki sıcak su deposu olmakla birlikte bunun kuzey kısmında bir duvarla ayrılan soğuk su bölümüne yer verilmiştir. Köşede çıkma yapan ikinci depo ise hem bu bunlara hem de hamamın diğer ilgili kısımlarına su sağlayan esas soğuk su deposu olmalıdır. Üstte bir gözetleme penceresi bulunan ve içte belirli bir seviyeye kadar sıvalı olan depodaki çeşitli künk bağlantıları da bunu göstermektedir. Bazı erken dönem hamamlarında da rastlanan bu tarz uygulamalar⁸⁵, Edirne'deki Tahtakale Hamamı ve Yeniçeriler Hamamı gibi dönem yapılarında da görülmektedir⁸⁶. Saruca Paşa Hamamı'ndaki ikinci deponun künk bağlantılarının ortaya çıkarılması hamamla ilişkisinin ve işlevinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Külhan günümüzde mevcut olamamakla birlikte eski resimlerde görülmektedir (Fotoğraf 19). Kuzey ve batıda su depolarına yaslanan külhanın güney ve doğu duvarları moloz taş olup tek yön eğimli bir çatı ile örtülüdür. Bu hali ile geç dönem özelliği göstermekle birlikte, ayrı bir girişi bulunan külhanların bazen farklı bir malzeme ve teknikle inşa edildikleri bilinmektedir. Külhan

⁸⁰ Hamamlardaki ılıkılık mekânı için bkz., Önge, *age*, s. 24-25.

⁸¹ Hamamlardaki aralık mekânı için bkz., *age*, s. 22-23.

⁸² Bkz., Erken, *agm*, s. 404-408.

⁸³ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 359-360, 362-363; Keklik, *agt*, s. 63-71.

⁸⁴ Önge, *age*, s. 24.

⁸⁵ *Age*, s. 41-42.

⁸⁶ Erken, *agm*, s. 408-412.

sonradan yapılmış veya yenilenmiş olsa bile özünde de benzer yapıya sahip olabilir. Günümüzde belirli seviyeye kadar toprak altında kalan külhanda yapılacak bir araştırma kazısı konun aydınlatılmasına yardımcı olacaktır.

İşlevi gereği dışa kapalı olan hamamın aydınlatılması, tüm hamamlarda olduğu gibi, örtüye yerleştirilen ışık gözleriyle sağlanmıştır⁸⁷. Dönemin örtü sistemindeki gelişmelerden faydalanılarak kubbe ve tonozlardaki sayısı mümkün oldukça çok tutulmuştur. Genellikle tepedekiler daha büyük olup diğerleri bunların etrafında sıralanmaktadır. Daire, altıgen veya sekizgen şeklinde daha geniş tutulan tepedekilerin, erkekler kısmı ılık ve sıcaklık ile kuzeydoğu halvetinde içten bir fener gibi yükseltildikleri ve üzerinde birden fazla ışık gözü bulunan yassı blok taşlarla örtülü oldukları görülmektedir. Günümüzde geniş açıklıklardan ibaret olan erkekler kısmının diğer iki halveti ile kadınlar kısmı sıcaklık ve doğu halveti kubbeleri tepe ışıklıkları da benzer şekilde olmalıdır. Bu daha geniş tutulan farklı şekillerdeki tepe ışıklıklarının etrafında sıralanan diğer ışık gözleri ise tuğla örgü ile oluşturulmuş ve bunlarda bazen pişmiş topraktan imal edilen künklerle de yer verilmiştir. Tüm ışık gözleri üzerlerine monte edilen ve filgözü diye adlandırılan fanus şeklinde camlarla kapatılmıştır. Günümüzde çoğu yok olmakla birlikte bunlardan bazılarının kalıntıları halen yerinde mevcuttur (Fotoğraf 21). Bu şekilde meydana getirilen çeşitli şekillerdeki tekli veya çoklu ışık gözlerine Amasya Hızır Paşa, Afyon Gedik Ahmet Paşa, Tokat Ali Paşa hamamları⁸⁸ ile Ankara Karacabey Hamamı⁸⁹ gibi 15-16. yüzyıl hamamlarında da sıklıkla rastlanılmaktadır. Hamamların soyunmalık mahallerinin aydınlatılmasında üstteki fenerlerle birlikte bazılarında cephelere açılan pencereler kullanılmıştır. Ahşap çatılı olduğunu düşündüğümüz Saruca Paşa Hamamı soyunmalık mekânlarından erkekler kısmının cephelerinde pencereler mekânın aydınlatılmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte günümüzde mevcut olmayan çatısının ortasında da bir aydınlatma fenerinin bulunması muhtemeldir. Ahşap tavanlı soyunma mekânlarında aydınlık feneri kullanımı erken dönemlerden beri süregelen bir gelenek olarak kabul edilmekle birlikte sık sık sürekli yenilendikleri için özgün halleri pek bilinmemektedir⁹⁰. Ankara Karacabey Hamamı⁹¹ ve Merzifon Çifte Hamamı⁹² gibi bazı dönem yapılarının soyunmalıklarının ahşap örtüsünün ortasında sekizgen prizma şeklinde yükselen ve her yüzünde camekânlı pencerelerin yer aldığı aydınlatma fenerleri bulunmaktadır. Bunlar yenilenmiş olsalar bile bazı değişikliklerle birlikte eski özelliklerini sürdürdükleri tahmin edilmektedir. Saruca Paşa Hamamı'nın ahşap olduğu düşünülen soyunmalık mekânları örtüsünde de benzer aydınlık fenerlerinin bulunması muhtemeldir. Kadınlar kısmı soyunmalıkları mahremiyet gereği genelde dışa kapalı bir tasarım göstermekle birlikte, aydınlatma için tepe feneri ile birlikte bazen Edirne Saray Hamamı'nda olduğu gibi⁹³ girişin iki yanında pencerelere de yer verildiği görülmektedir. Aynı durum günümüzde mevcut olmayan Saruca Paşa Hamamı kadınlar kısmı soyunmalığı için de geçerli olabilir.

Saruca Paşa Hamamı'nda süslemeye pek yer verilmemiştir. Dışta, tuğla-taş örgüsünün oluşturduğu doku ile mermer çerçeveli kapı ve pencereler üzerindeki tuğla kemerli yüzeysel alınlıkların yapıya dekoratif bir özellik kattığı söylenebilir. İç mekânlardaki sınırlı süslemenin

⁸⁷ Hamamlardaki aydınlatma için bkz., Önge, *age*, s. 63-76; aynı müellif, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", *Vakıflar Dergisi*, S.12, Ankara 1978, s. 121-136.

⁸⁸ Önge, *age*, s. 65.

⁸⁹ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 265-267.

⁹⁰ Önge, *age*, s. 63.

⁹¹ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 265-267; Önge, "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma", s. 123.

⁹² Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fatih Devri*, C.IV, s. 821.

⁹³ Erken, *agm*, s. 405.

erkekler kısmında yoğunlaştığı görülür. Eski fotoğraflarda görülen fıskiye havuz bunların başında gelmektedir. Dikkati çeken bir diğer süsleme de sıcaklığa bir kapı ile açılan ortadaki halvetin kubbe kasnağındaki sıva ile kabartma olarak işlenen iri ters palmet motifleridir. Sıva üzerine uygulanan palmetlerin farklı türlerine erken döneme ait Beyşehir Eşrefoğlu Hamamı⁹⁴ ile 14. yüzyıl sonlarına tarihlenen Bursa Demirtaş Hamamı duvarlarında da rastlanılmaktadır⁹⁵. Yine aynı dönemlere tarihlenen Tire Karagazi Hamamı⁹⁶ duvarlarında görülen palmetler ise motif ve teknik bakımından Saruca Paşa Hamamı ile daha yakın bir benzerlik arz ederler. Bunların dışında, örtü sistemindeki prizmatik üçgen ve mukarnaslı geçişler ile erkekler kısmı kuzeydoğu köşe halvetin mukarnaslı kubbesi hamamdaki diğer dekoratif unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Mukarnaslı köşe bingileri ilk dönemlerden itibaren kullanılırken, prizmatik üçgen ve baklavalı geçişler 14. ve 15. yüzyıl yapıları için karakteristik bir özelliğe dönüşmüştür⁹⁷. Edirne'deki Gazi Mihail Bey, Tahtakale ve Yeniçeriler hamamları⁹⁸, Bursa Orhan Gazi ve Demirtaş hamamları⁹⁹ ile Ankara Karacabey Hamamı¹⁰⁰ ve Eski Hamam¹⁰¹ bunların bazılarını teşkil etmektedir. Saruca Paşa Hamamı erkekler kısmı köşe halvetinde olduğu gibi, kubbelerin stalaktitli mukarnaslarla bezenmesi de Konya Karatay Hanı Hamamı ılıklik mekânı¹⁰² gibi bazı erken örneklerde görülmekle birlikte daha çok 14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır. Bergama Debbağlar Hamamı sıcaklik kubbesi¹⁰³, Bursa Mahkeme Hamamı erkekler kısmı halveti¹⁰⁴, Bursa Tavuk Pazarı Hamamı erkekler kısmı halveti¹⁰⁵, Bursa İbrahim Paşa Hamamı ılıklik ve halvet¹⁰⁶, Bursa Nasuh Paşa Hamamı ılıklik eyvanı¹⁰⁷, İstanbul Mahmud Paşa Hamamı köşe halveti¹⁰⁸, Selanik Bey Hamamı erkekler kısmı halveti¹⁰⁹, Üsküp Davud Paşa Hamamı Kadınlar kısmı ılıklik halveti¹¹⁰ örtüleri bunların en güzel örneklerini sunmaktadır. Bunlar arasında, mukarnas ve mukarnaslar arasındaki ılıklikler düzenlemesiyle Selanik Bey Hamamı ve İstanbul Mahmud Paşa Hamamı halvetleri, Saruca Paşa Hamamı'ndaki ile yakın benzerlik arz ederler. Saruca Paşa Hamamı'nda sınırlı da olsa süslemelerin görüldüğü bir yeri kurnalar teşkil etmektedir. Özgün oldukları kabul edilen erkekler kısmı sıcaklik eyvan kurnaları ve dikdörtgen planlı halvetin doğu kenar kurnası ile kadınlar kısmı sıcaklik mekânı kuzey kenar kurnası ve kare planlı halvetin kuzey kenar kurnası köşeleri pahlanarak profillerle şekillendirilmiştir. Kadınlar kısmı güneydoğu halvetinin doğu kenarındaki biraz daha nitelikli

⁹⁴ Bkz., Önge, *age*, s. 261.

⁹⁵ Önge, *age*, s. 80, 87; aynı müellif, "Geleneksel Türk Hamamları ile Koca Sinan'ın Hamamlarında Görülen Bazı Tezyinat Özellikleri", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, s. 418.

⁹⁶ Çakmak, *age*, s. 33-37.

⁹⁷ Önge, *age*, s. 80-81; Çakmak, *age*, s. 91. Ayrıca bkz., Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007, s. 241-244.

⁹⁸ Erat, *agm*, s. 24. Söz konusu hamamlar için ayrıca bkz., Erken, *agm*.

⁹⁹ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri*, C.I, s. 111-116, 472-475.

¹⁰⁰ Bkz., Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 265-267.

¹⁰¹ Önge, *age*, s. 81; aynı müellif, "Geleneksel Türk Hamamları...", s. 419.

¹⁰² Bkz., Önge, *age*, s. 209-219; A. Tükel Yavuz, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Hamamlar", *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 145-149.

¹⁰³ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinin İlk Devri*, C.I, s. 380.

¹⁰⁴ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, C.II, s. 124, 130 (206. R.).

¹⁰⁵ Age, s. 366.

¹⁰⁶ Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârisinde Fatih Devri*, C.III, s. 140-141.

¹⁰⁷ Age, s. 147.

¹⁰⁸ Age, s. 604.

¹⁰⁹ Eleni Kanetaki, "Yunanistan'daki Osmanlı Hamamları: Tarihleri ve Mimarileri Hakkındaki Çalışmalara Bir Katkı", *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 286, 288.

¹¹⁰ Age, s. 878.

görünen kurnanın köşe pahlarında ise ters palmet motiflerine yer verilmiştir¹¹¹. Özgün oldukları sanılan bu kurnalardan bazılarının ayna taşlarında bir çerçeve içerisine alınan yüzeysel kemer motifleri işlidir. Beylikler devrinden itibaren görülmeye başlayan bu tarz kurna ve aynalara Ankara Eski Hamam, Tokat Ali Paşa Hamamı ve Tarsus Şahmeran Hamamı gibi yapılarda da rastlanılmaktadır¹¹². Hamamın erkekler kısmı ılıklik mekânı köşesinde yer alan barok karakterli kurnanın ise başka bir yerden getirilerek sonradan buraya konduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, bugün restorasyon sürecinde olan Gelibolu Saruca Paşa Hamamı'nın, plan, malzeme-teknik gibi mimari ve süsleme özellikleri bakımından Türk hamamlarının tipik niteliklerini taşıdığı görülmektedir. Daha çok, dönemin Bursa ve Edirne gibi önemli merkezlerindeki hamamlara benzerliğiyle dikkat çeken Saruca Paşa Hamamı bunların küçük merkezlerdeki bir yansıması şeklinde olup Gelibolu kent mimarisi için de önemli bir yer teşkil etmektedir. Sonraki dönemlerdeki bazı müdahaleler ve ortaya çıkan yapısal bozulmalara rağmen genel karakterini halen koruyan yapının, sahip olduğu bu değerler bakımından, yukarıda dikkat çekilen sorunlarda göz önünde bulundurularak ilgili ilkeler doğrultusunda restore edilmesi, yeniden işlevlendirilerek yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması oldukça önemlidir.

Kaynakça

- ACIOĞLU, Yusuf, "Çanakkale'deki Osmanlı Kaleleri" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S.19, Çanakkale 2015, 93-122.
- AYVERDİ, E. Hakkı, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402)*, C.I, 2. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1989.
- AYVERDİ, E. Hakkı, *Osmanlı Mi'mârîsinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, C.II, 2. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1989.
- AYVERDİ, E. Hakkı, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri 855-856 (1451-1481)*, C.III, 2. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1989.
- AYVERDİ, E. Hakkı, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fatih Devri 855-856 (1451-1481)*, C.IV, 2. Baskı, İstanbul 1989.
- BOSTAN, İdris, "Saruca Paşa", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.36, Ankara 2009, s. 169-170.
- ÇAKMAK, Canan, *Tire Hamamları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2002.
- ÇERKEZ, Murat, *Merzifon'da Türk Devri Eserleri*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- DÜNDAR, Mesut, "Niğde/Bor Hamamları", *Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, C.44, S.2, Ankara 2004, s.161-184.
- EMECEN, Feridun, "Gelibolu", *Türk Diyanet Ansiklopedisi İslam Ansiklopedisi*, C.14, Ankara 1996, s. 1-6.
- ERAT, Birsan, "Gelibolu Saruca Paşa Hamamı", *Vakıflar Haftası Dergisi*, C.VIII, Ankara 1991, s.179-194.

¹¹¹ Diğerlerinden daha süslü ve özenli işlenen kadınlar kısmındaki bu tür kurnalara "gelin kurnası" denilmekte olup (Eyice, "Hamam", s. 420), buradakinin de özgün olduğu kabul edilen diğer mevcut kurnalardan farklı tutulması böyle bir intiba uyandırmaktadır.

¹¹² Bkz., Önge, age, s. 43-51; aynı müellif, "Geleneksel Türk Hamamları...", s. 418.

- EREN, Ramazan, *Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale 1990.
- ERKEN, Sabih, “Edirne Hamamları”, *Vakıflar Dergisi*, S.X, Ankara 1973, s. 403-419.
- EYİCE, Semavi, “İznik’te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme”, *Tarih Dergisi*, C.XI, S.15, 1960, s. 99-120.
- EYİCE, Semavi, “Dâvud Paşa Hamamı”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.9, İstanbul 1994, s. 40.
- EYİCE, Semavi, “Hacı Hamza Hamamı”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.14, İstanbul 1996, s. 480-481.
- EYİCE, Semavi, “Hamam (Tarih ve Mimari)”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul 1997, s. 402-430.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1952.
- HASKAN, M. Nermi, *İstanbul Hamamları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1995.
- İNALCIK, Halil, “Fatih’e Kadar Çanakkale Boğazı, Gelibolu Osmanlı Üssü ve Osmanlı Venedik Karşılaşması”, *Çanakkale Tarihi*, C.1, İstanbul 2008, s. 15-44.
- KANETAKİ, Eleni, “Yunanistan’daki Osmanlı Hamamları: Tarihleri ve Mimarileri Hakkındaki Çalışmalara Bir Katkı”, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İncelem*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 269, 316.
- KARAMAN, Sami, *Afyonkarahisar Hamamları*, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2013.
- KEKLİK, Can, *Bursa Erken Dönem Osmanlı Hamamları*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.
- KOÇU, R. Ekrem, “Çinili Hamam”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.7, S.106, İstanbul 1965, s. 4014-4019.
- KUBAN, Doğan, *Osmanlı mimarisi*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.
- KURTOĞLU, Fevzi, *Gelibolu ve Yöresi Tarihi*, Edirne Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, İstanbul 1938.
- KURUÇAY, Akif, *İstanbul’un 100 Hamamı*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2011.
- MEHMED SÜREYYÂ, *Sicill-i Osmanî*, Haz.: Nuri Akbayar, C.V, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- ÖNEY, Gönül, *Beylikler Devri Sanatı XIV.- XV. Yüzyıl (1300-1453)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2007.
- ÖNGE, M. Yılmaz, “Klasik Osmanlı Mimarîsine Şekil Veren Kurşun Örtü ve Kurşunculuk”, *Önasya*, C.V, Sayı: 53, Ankara 1970, s. 11-14.
- ÖNGE, M. Yılmaz, “Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma”, *Vakıflar Dergisi*, S.12, Ankara 1978, s.121-136.

- ÖNGE, M. Yılmaz, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.
- ÖNGE, M. Yılmaz, “Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan’ın İnşa Ettiği Hamamlar”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, s.403-415.
- ÖNGE, M. Yılmaz, “Geleneksel Türk Hamamları ile Koca Sinan’ın Hamamlarında Görülen Bazı Tezyinat Özellikleri”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları İstanbul 1988, s. 416-428.
- ÖTÜKEN, Yıldız - ACUN, Hakkı – DURUKAN, Aynur – PEKAK, M. Sacit (Haz.), *Türkiye’de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler I*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, II. Baskı, Ankara 1983.
- TÜRKER, Ayşe Çaylak, “The Gallipoli Castle in the Byzantine Period” Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.23, Ankara 2006, s.175-198.
- UYSAL, A. Osman, “Gelibolu Türbeleri”, *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu, Prof. Dr. Gönül Öney’e Armağan*, İzmir 2002, s.5 67-578.
- UYSAL, A. Osman, “Gelibolu ve Çevresindeki Türk Eserleri Hakkında Tespitler”, *Gelibolu Değerleri Sempozyumu (27-28 Ağustos 2008)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale 2008, s. 101-131.
- UYSAL, A. Osman, “Gelibolu’daki Osmanlı Cami ve Mescitleri”, *Uluslararası Gelibolu Sempozyumu (9-10 Mayıs 2013) Bildiriler*, Ankara 2013, s. 424-444.
- YAVUZ, A. Tükel, “Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Hamamlar”, *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 99-182.
- YÜKSEL, İ. Aydın, *Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid - Yavuz Selim Devri (886-926/ 1481-1520)*, C.V, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1983.

Çizim 1. Gelibolu Saruca Paşa Hamamı planı (ARVEO Mimarlık'tan işlenerek).

Çizim 2. Gelibolu Saruca Paşa Hamamı restitüsyon planı (ARVEO Mimarlık'tan işlenerek).

Fotoğraf 1. Kuzeybatıdan genel görünüş.

Fotoğraf 2. Erkekler kısmı soyunmalık mekânı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1972).

Fotoğraf 3. Erkekler kısmı soyunmalığı batı cephesi.

Fotoğraf 4. Erkekler kısmı soyunmalığı kuzey cephe penceresi.

Fotoğraf 5. Erkekler kısmı soyunmalığı üst penceresi.

Fotoğraf 6. Erkekler kısmı soyunmalığı.

Fotoğraf 7. Erkekler kısmı sıcaklığı örtü sistemi.

Fotoğraf 8. Erkekler kısmı sıcaklık mekânı.

Fotoğraf 9. Erkekler kısmı kuzeydoğu köşe halveti örtü sistemi.

Fotoğraf 10. Erkekler kısmı doğu halveti kubbe kasnağı üzerindeki palmet motifleri.

Fotoğraf 11. Erkekler kısmı güneydoğu halveti örtü sistemi.

Fotoğraf 12. Kadınlar kısmı soyunmalık mekânı genel görünüş.

Fotoğraf 13. Kadınlar kısmı eski soyunmalık mekânı duvar kalıntısı.

Fotoğraf 14. Kadınlar kısmı sıcaklık mekânı örtü sistemi.

Fotoğraf 15. Kadınlar kısmı sıcaklık mekânı kurnası.

Fotoğraf 16. Kadınlar kısmı güneydoğu köşedeki halvet hücresi kurnası.

Fotoğraf 17. Su deposu.

Fotoğraf 18. Ek su deposu.

Fotoğraf 19. Külhan kısmından görünüş (Michael Kiel Arşivi, 1971) (<http://www.nit-istanbul.org/kielarchive/index.php>) (Erişim tarihi 24.07.2020).

Fotoğraf 20. Örtü kaplamalarından detay.

Fotoğraf 21. Işık gözleri üzerindeki cam kalıntısı.

Fotoğraf 22. Kapı açıklığından görülen şadırvan (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1972).